

Jizzakh State Pedagogical Institute

**Journal of Preschool
Education**

*The faculty of pre-school
education*

<https://presedu.jspi.uz/index.php/presedu>

Бадий асар тилини ўрганишда лексик маъноларнинг аҳамияти

Худайназарова Дилора

ЖДПИ, ўқитувчи

Анатация

Дарс жараёнида хилма-хил типдаги матнларни турли мақсад нуқтаи назаридан таҳлил қилишга тўғри келади. Айни пайтда бу матнлар хилма-хиллиги фақат она тили дарсларида эмас, балки турли фанларни ўрганиш жараёнида ҳам тавсия этилади, ўқувчилар улар билан танишади, улардан ўз оғзаки ва ёзма нутқида фойдаланади.

Калит сўз: она тили, жанр, матн таҳлили.

Abstract:

During the course, students will have to analyze different types of texts from different perspectives. At the same time, the diversity of these texts is recommended not only in native language lessons, but also in the process of studying various subjects, students get acquainted with them, use them in their oral and written speech.

Keywords: native language, genre, text analysis.

Она тили дарсларида матннинг ниҳоятда хилма-хил турлари билан ишланади. Улар орасида илмий услубга дахлдорлари ҳам, бадий асарлардан олинган парчалар ҳам, расмий-идора услубига тегишли хужжатлар, илмий-оммабоп услубдаги материаллар ҳам, публицистик жанр намуналари ҳам мавжуд. Дарс жараёнида мана шу хилма-хил типдаги матнларни турли мақсад нуқтаи назаридан таҳлил қилишга тўғри келади. Айни пайтда бу матнлар хилма-хиллиги фақат она тили дарсларида эмас, балки турли фанларни ўрганиш жараёнида ҳам тавсия этилади, ўқувчилар улар билан танишади, улардан ўз оғзаки ва ёзма нутқида фойдаланади. Она тили

дарслари эса уларнинг интеграцияси учун масъуллик вазифасини ҳам адо этади. Ўқувчи қайта ҳикоялаш, конспект тузиш, реферат ижод қилиш, тақриз ва аннотациялар ёзишда матннинг хилма-хил турларига дуч келади. Айниқса, турли хилдаги оғзаки матнларни кўплаб тузишга ҳаракат қилади. Улар тасодифий, бадихатан ҳам, ёки олдиндан бирмунча тайёргарлик кўриб ҳам амалга оширилиши мумкин.

Бадий асар тилини таҳлил қилишда турли тил сатҳларининг ўрни ва ўзаро муносабатлари ҳам айрича аҳамият касб этади. Биз фақатгина бадий асар тилини лексик таркибига кўра таҳлил қилишга эътиборни қаратайлик.

Дасталаб сўзнинг лексик маъносидан бошлайлик. Сўз бадий матндаги асосий ўлчов бирлигидир. Сўз маъносининг тўлиқ англанишигина матн маъносини тўла ва тўғри англашнинг бош омили бўла олади. Сўз маъноси англанмас экан, бу матннинг тўла ўзлаштирилиши амалга ошмайдиган мақсад ва вазифа бўлиб қолаверади. Мумтоз асарларимизни, айниқса, таълимнинг турли босқичларидан кўп ўрин олган ғазал, рубоий, мухаммас каби классик адабиётимизнинг фаол жанрларидаги асарларнинг яхши ва кенг даражада ўзлаштирилмаслигининг асосий сабабларидан бири ҳам, бизнингча, бир томондан уларнинг таркибидаги сўзлар маъносининг охиригача мукамал тарзда ўзлаштирамаслиги, уларнинг асосий ва лексик маъноларининг тўла англаб етилмаслиги билан алоқадор бўлса керак. Шу ўринда, айрим мисолларга мурожаат этайлик. Масалан Хоразмий ҳақида гапирганимизда, жумладан, шундай деймиз:

“Хоразмийнинг тили ниҳоятда ширали. У ўзбек тилининг нозик ва нафис ички имкониятларини муҳаббат билан намойиш эта олган. “Шакардек тил”, “тонг ёқтуситек”; “тан ичра жон”, “арслон юрак”, шунингдек, “олдини тутмоқ”, “олдин кечмоқ”, “ер ўпмоқ”, “елга бермоқ” каби ифодалар Хоразмий тилининг нафосатини белгилаб беради. Асарда Фаридун, Сулаймон, Масих, Юсуф, Холами Той, Рустам, Али, Муҳаммад Хўжабек сингари тарихий ҳамда афсонавий номлар учрайди. Муаллиф ўрни-ўрни билан арабча ва форсча сўзлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Шунинг учун ҳам “Муҳаббатнома” ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам бой манба бўла олади. Унинг ўша давр тилининг бадиий ёдгорлиги сифатидаги қадри баланддир”.

Бу гаплар маъзини чақиш учун эса Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си тили устида ишлаш талаб этилади.

Бунинг учун дарслик материалига мурожаат қиламиз:

Номалар ошиқнинг ўз маъшуқасига дил изҳорлари тарзида ёзилган. Уларда маъшуқа таърифи асосий ўрин тутди. Биринчи номанинг дастлабки мисралариёқ худди шу тарзда бошланган. Маъшуқанинг кўрки тенгсиз. У кўрклиларнинг подшоҳи унинг гўзаллиги ҳақидаги мадҳ (хуснунг сипоҳи) оламни тутган.

Маъшуқа-парирухсор. Аммо парирухсорларнинг ҳам гўзали – кўркабойи.

Юз, қош, кўз хол, бўй (қад) тасвирлари ниҳоятда хилма-хил ҳолатларда жуда гўзал ва оригинал тарзда тасвирланади:

*Турубдур кўзда қаддингиз хаёли,
Анингдекким сув узра тол ниҳоли.*

Лирик қахрамон назарида маъшуқа гўзаллик, латофат ва назокатда тенгсиз. У оламдаги энг азиз ва мўътабар инсон. Мумтоз адабиётимизда бўлганидек, Хоразмий тасвирида ҳам маъшуқа бепарво, қаҳри қаттиқ, жафокор ва ҳатто бевафодир. Шунинг учун ҳам маъшуқа “номехрибон”, “аҳди бақосиз”.

*Қамуқ ёқут эринли, сўзи дурлар,
Вафасизликни сиздан ўрганурлар.*

Бироқ ошиқ кўнгил изҳорида собит, у ўз ишқига содиқ. Фикрида катъий:

*Давр сизнинг дурур даврон боринча,
Кулунгизмен танимда жон боринча.
... Киши қайда ўларин билса бўлмас,
Ҳақиқат ёридан айрилса бўлмас.
Ҳатто:*

*Аюурмен, юз нечаким келса меҳнат,
Жафо сиздан, тақи биздан муҳаббат.*

Умуман, асарда ҳақиқий гўзалликни таъриф ва тасвир этиш, инсоний муҳаббат туйғуларини самимий ифодалаш, инсон қалбидаги нозик кечинмаларни қаламга олиш асосий ўрин тутди. Бу гоҳ маъшуқа ва сабога муурожаат, гоҳ ошиқ қалб изҳори тарзида намоён бўлади. Уларнинг барчасига хос хислат – юксак бадииятдир. Адибнинг ўхшатиш ва сифатлашларидан бошлаб, танлаган вазни, жанри, қофия ва радифларигача ана шундай нозик бадииятни юзага келтиришга хизмат қилади.

*Агар десам сени Рустам, ёрарсен,
Қиличнинг бирлса сафларни ёрарсен.*

Муҳаммад Хўжабек мадҳига бағишланган бу парчада мамдуҳ-мақталаётган одам Рустамга ўхшатишмоқда. Биринчи мисра охиридаги “ёраарсен”-ярайсан, лойиқсан, арзугуликсан маоноларини беради. Кейинги мисрадаги шу сўз эса “ёрмоқ”, “бўлиб ташламоқ” маъноларига эга. Бундай тажнисли қофиялар адибнинг оғзаки анъаналар билан яқиндан танишлигини кўрсатади. Бугина эмас, халқона киноя ва қочиримлар, анъанавий тасвир воситалари, хусусан, муболаға ва ўхшатишлар тизими ҳам бу фикрни қувватлайди.

Бундай таҳлилни замонавий шеърият мисолида ҳам амалга ошириш мумкин.

*Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.*

Шоирлар бор ўз юртим бутун-

Олам аро атаган танҳо.

Улар шеъри учди кўп йироқ,

Қанотида қумуш диёри.

Бир ўлка бор дунёда бироқ.

Битилмаган дostonдир бори:

Фақат ожиз қаламим маним

Ўзбекистон, Ватаним маним.

Асарнинг зоявий мазмуни:

А.Орипов “Ўзбекистон” шеърини Ватан мавзусида яратди. Унда ватанпарварлик ғояси илгари сурилди.

Шоир Ўзбекистонни баланд овоз билан Юртим-Ватаним дея олди. Шеър орқали юртимизнинг тарихи эса олинди, Беруний, Навоийдек буюк

инсонлар ўзбекнинг фарзанди эканлиги таъкидланди. Ўзбекистонни битилмаган дoston деб таърифлади.

Шеърнинг бадий таҳлили:

1. “Ўзбекистон” шеъри бармоқ вазнида ёзилган. Шеър 15 банддан иборат, ҳар бир бандда 10 тадан мисра бор, бир мисра 9 та бўғинга бўлинади.

2. шеър қуйидагича қофияланади:

Буқун- бутун, асло – танҳо, йироқ-бирок, диёри-бори, қаламим-Ватаним.

Ўқувчиларга саволлар билан муружаат қилиш мумкин:

Шоир нима учун қофияда айнин шу сўзларни келтирган? Қофияда ватан тушунчаси билан боғлиқ бўлган сўзлар борми? Шундан сўнг шеър таркибидаги ҳар бир сўз устида ишлаш мумкин бўлади. Бунинг учун уларни

а) сўз туркумлари бўйича;

б) сўз бирикмалари бўйича;

в) таянч сўзлар бўйича;

г) ўз ва кўчма маънодаги сўзларнинг нисбати бўйича;

д) банддаги фикрнинг изчил ва узвийлиги бўйича таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Шеърда ўхшатиш, сифатлаш ва қиёслаш каби бадий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилган, яъни шеърни қушга, шеър ёзилган варақни қанотга, рус шоирларини кумуш диёр вакилларига қиёсланган.

Ҳар қандай бадий асарни тўғри ва тўла тушуниш учун унинг сўз бойлигини охиригача англаб етиш зарурати бор. Шунга эришиш керакки, бадий асар ўқилганида ундаги бирорта сўз ҳам эътибордан четда қолмасин. Ҳар бир сўзнинг луғавий маъноси ҳам, унинг айна матндаги маъноси ҳам ўқувчилар томонидан онгли тарзда ўзлаштирилсин. Ана шундагина бадий асардан олинadиган завқ учун тўла ва мустаҳкам пойдевор яратилган бўлади.